

UOT 342.7

**KONSTITUSİON NƏZARƏT İNSAN HÜQUQ VƏ
AZADLIQLARININ MÜDAFİƏSİ VASİTƏSİ KİMİ****H.V.ƏSGƏROV***Mingəçevir Dövlət Universiteti**Huseyna28@mail.ru**<https://orcid.org/0009-0000-5245-5582>*

Konstitusiyaya, hüquq sisteminin nüvəsini təşkil etdiyindən, bütün qanunvericiliyin inkişafı üçün bazadır. Hüquq sisteminin elementlərini təhlil edərək, biz Konstitusiyanın mahiyyətini anlamaq üçün bilirik. Əsas qanun hakimiyyət strukturlarının təşkili və qarşılıqlı təsirini, bütövlükdə dövlət, həmçinin hüquq sistemini müəyyən edən sistem təşkilədiçi aktıdır. Əhəmiyyətli olan ki, Konstitusiyaya yalnız pozitiv hüququn ən yüksək təzahürü olmasın, həmçinin öz mətnində təbii hüququn ən qiymətli prinsiplərini özündə əks etdirsin. Konstitusiyaya məhkəmələrinin nəzarət funksiyası öz spesifikasiyasına malikdir. Konstitusiyaya nəzarəti normayaradıcılıq sferasını yuxarıdan aşağı əhatə edir. Bu halda məqsədəuyğunluq problemləri həllədiçi mənaya malik olmamalıdır. Bundan başqa, normativ aktıda reallaşdırılmış, ən uğurlu olmayan hüquqi qərarın qəbul edilməsi onun konstitusiyaya uyğunsuzluğunu bildirmir. Məhz bu əlamət konstitusion nəzarəti digər dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən nəzarətdən fərqləndirir.

Konstitusiyaya məhkəməsi məhz normativ aktların Konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlamaq vasitəsi ilə konstitusion normalarının üstünlüyünü və onların real, birbaşa təsirini müəyyən etməyə yönəlmişdir. Konstitusiyaya məhkəməsinin mövcudluğu və onun hüququn aliliyinin təminatı üzrə fəaliyyəti dövlətin demokratik xarakterinə, konstitusion quruluşu inkişaf etdirmək cəhdinə şahidlik edir, hansı ki, öz məzmununa görə beynəlxalq standartlara cavab verir, həmin standartların arasında isə insan hüquqları və azadlıqlarının tanınması ən əhəmiyyətli və ən ali dəyər hesab olunur.

Açar sözlər: konstitusiyaya, nəzarət, ədalət mühakiməsi, konstitusiyaya məhkəməsi, konstitusionalizm, model, insan hüquqları, beynəlxalq hüquq, qanunvericilik sistemi.

Hər bir ölkədə məhkəmə sistemində islahatlarının əhəmiyyətli nailiyyətlərindən biri konstitusion ədalət mühakiməsinin təkmilləşdirilməsi olmuşdur. Bu proses insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini təmin edir, hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipini effektiv şəkildə reallaşdırır, başqa konstitusion dəyərləri həyata keçirir.

Bəzi müəlliflərin (Lawrence M. Friedman və Grant M. Hayden) fikrinə, “hüquq və hüquq sistemi birlikdə həm sosial nəzarət üsulu, həm də mübahisələrin həlli vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir” [9, s.25].

Bu məsələ ilə bağlı B.L.Zimnenko vurğulayır ki, hüquq sistemi milli qanunvericilik sistemi ilə qarışdırılmamalıdır, çünki qanunvericilik sistemi milli hüquq normalarının, o cümlədən konstitusiyaya normalarının, hüquq normalarının, habelə qanunvericilikdə əks olunan davranış qaydalarının məcmusu kimi başa düşülür. Hüquq sistemi isə hüquq nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, mürəkkəb hüquqi hadisədir, o cümlədən ölkədaxili hüquq normaları, təsisat və prinsiplər, hüquq yaradıcılığı, hüquq tətbiqi və hüquq-mühafizə institutları, hüquqi şüur və hüquq mədəniyyətini özündə birləşdirir” Beləcə, B.L.Zimnenko hesab edir ki, beynəlxalq hüquq normaları, o cümlədən müqavilə normaları milli qanunvericilik sisteminin yox, dövlətin hüquq sisteminin elementidir [2, s.105].

Ümumiyyətlə, konstitusion ədalət mühakiməsi, Azərbaycan Respublikası (AR) də daxil olmaqla əksər demokratik dövlətlər üçün prinsipial olaraq yeni hüquqi instituttur.

Onun əsas təyinatı konstitusiyanın birbaşa hərəkətinin (təsirinin) təminatından, hakimiyyət orqanlarının müəyyən hərəkətlərinin məhdudlaşdırılmasından və insan hüquqların və şəxsiyyətin azadlıqlarının müdafiəsindən ibarətdir. Konstitusion ədalət mühakiməsi formasında həyata keçirilən, konstitusiyaya nəzarəti dövlətin nəzarət fəaliyyətinin müstəqil, xüsusi bir növü kimi çıxış edir, başqa sözlə ölkənin konstitusiyasının hüquqi müdafiəsinin əhəmiyyətli elementi kimi qəbul olunur [4, s.157-171].

Konstitusion ədalət mühakiməsi. "Ədalət mühakiməsi" kateqoriyası hüquqa və hüquq elminə çoxdan məlumdur. Onun tərəfindən ifadə edilən fəaliyyət, həmişə alimlərin diqqət mərkəzində olmuş və dəfələrlə tədqiqata məruz qalmışdır, lakin heç vaxt birmənalı təyin əldə etməmişdir. Bu anlayışın tədqiqi ilə məşğul olmuş müəlliflər bu anlayışın tamamilə bütün xüsusiyyətlərini əhatə etmədən müvafiq fəaliyyətin ən əhəmiyyətli bu və ya digər tərəflərini araşdırmışlar. Milli qanunvericiliyimizdə də, "ədalət mühakiməsi" termininin hüquqi təyini yoxdur və bu məsələdə müxtəlif yanaşmalardan, izahlardan istifadə olunur.

"Ədalət mühakiməsi" anlayışının kifayət qədər müxtəlif izahlarına baxmayaraq, bütün müəlliflər onda razılaşırlar ki, ədalət, yalnız prosessual formaya məcburi riayət etmə vaxtı məhkəmə tərəfindən həyata keçirilən dövlət fəaliyyətinin bir növüdür və mülki və cinayət işlərinə məhkəmə iclaslarında baxılması yolu ilə həyata keçirilir.

AR də daxil olmaqla, Postsovet məkanına aid olan bütün ölkələrdə "Ədalət mühakiməsi" haqqında yanaşmalar keçmiş sovet qanunvericiliyindən daha çox bəhrələnmişdir. Müasir dövrdə MDB ölkələrinin əksəriyyətində bu

terminin xarakterizə edilməsi zamanı konstitusiyada təsbit edilən hüquq və azadlıqlarının məhkəmələrdə müdafiəsi yolu ilə realizəsi yanaşmasına üstünlük verilir.

Müasir dövətdə konstitusiya hüquq sisteminin əsasıdır, yəni onun normativ strukturunu (qanunvericilik və hüququn başqa mənbələri), dövlət idarələri sistemini, hüquqi ideologiyanı, hüquqi şüuru müəyyən edir. Beləliklə, Konstitusiya hüquqi münasibətlərin bütün paradıqmasını müəyyən edir, deməli, o siyasi-hüquqi münasibətlərin bütün məcmusuna təsir göstərir.

Hüquq sisteminin elementlərini təhlil edərək, biz Konstitusiyanın mahiyyətini anlaya bilərik. Əsas qanun hakimiyyət strukturlarının təşkili və qarşılıqlı təsirini, bütövlükdə dövlət, həmçinin hüquq sistemini müəyyən edən sistem təşkilədiçi aktdır. Əhəmiyyətli ki, Konstitusiya yalnız pozitiv hüququn ən yüksək təzahürü olmasın, həmçinin öz mətnində təbii hüququnun ən qiymətli prinsiplərini özündə əks etdirdirsin.

Konstitusiya, hüquq sisteminin nüvəsini təşkil etdiyindən, bütün qanunvericiliyin inkişafı üçün bazadır. Məsələn, Belarus Respublikasında konstitusiyanın ikinci adı Əsas Qanun adlanır. Hətta bu ad Konstitusiyanın preambulasında da öz əksini tapmışdır [1, s.134].

Özündə fundamental hüquqi ideyaları (hakimiyyətlərin bölünməsi, hüququn aliliyi, siyasi plüralizm, mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi, cəmiyyətin və dövlətin əsas hədəfi kimi insan hüquqlarının müdafiəsi) əks etdirən AR-in hazırkı Konstitusiyası Azərbaycan dövlətinin inkişafında həlledici amil olmuşdur.

Xalq tərəfindən Konstitusiyanın təsdiqi bütün başqa amillərdən savayı, onu bildirir ki, dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar öz üzərinə yeni, ölkənin əsas qanununa əsaslanan dövlət-hüquq sistemini yaratmaq öhdəliyini götürmüşlər. Burada qanunvericilik və onun tətbiqi təcrübəsi konstitusiya prinsiplərinə və normalara uyğun olmalıdır. Buna görə də istənilən dövlət hakimiyyəti orqanının və məhkəmələrin fəaliyyətinin əsası Konstitusiyada təsbit edilən prinsip və normalara uyğun olmalıdır.

Dövlətin məhsulu kimi konstitusiya bütün cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini, onun qəbulu zamanı hakimiyyət xarakterini əks etdirir. Konstitusiyanın real məzmununun qiymətləndirilməsi o haqda nəticə çıxarmağa icazə verir ki, bu sənəd insan cəmiyyətinin inkişafına, onun prioritetləri və dəyərlərinə müasir baxışdır. Bu mənada "yaxşı" və "pis" konstitusiyalar fərqləndirilir [11, s.182-184].

Öz təbiətinə görə birləşdirici akt olsa da, bununla birlikdə öz hüquqi natamamlığına görə konstitusiya cəmiyyətdə münasibətli vəziyyət də yarada bilər. Yəni Konstitusiya sabitliyin amili kimi baxmaq olar, lakin əgər, o cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmirsə, reallıqlarla uyğun gəlmirsə, bu zaman həmin konstitusiya sabitliyi pozan amilə çevrilmənin təhlükəsini yaradır.

Dövlətin konstitusiyası cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət edir, əgər orada dövlətin və şəxsiyyətin maraqlarının optimal balansı əks edilmişdirsə, əgər onlar bərabər hüquqlu və bərabər vəzifəli subyektlədirsə, şübhəsiz ki, bu sənəd müsbət nəticələr verəcək. Belə Konstitusiya, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərini əks etdirərək, başqa insanların azadlığını nəzərə alan şəxsiyyətin azadlığına kömək edir.

Demokratik ölkələrin konstitusiyalarında beynəlxalq hüquq dövlətdaxili hüququn tərkib hissəsi kimi tanınmışdır. Beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüququn tərkib hissəsi olması məsələsi əksər ölkələrin əsas qanunlarında öz təsbitini tapmışdır. Almaniya Federativ Respublikasının 1949-cu il Əsas Qanununun 25-ci maddəsinə əsasən “beynəlxalq hüququn ümumi normaları Federasiya hüququnun tərkib hissəsidir” [5, s.428]. Yunanıstanın 1975-ci il Konstitusiyasının 28.1-ci maddəsinə uyğun olaraq, beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış normaları, habelə beynəlxalq müqavilələr ratifikasiya edildikdən və qüvvəyə mindikdən sonra “Yunanıstanın daxili hüququnun tərkib hissəsidir” [10, s.109].

Eyni zamanda, konstitusiya siyasi plüralizmi, hakimiyyətlərin bölünməsinə təsbit etməklə diktatura və xaosa qarşı zəmanət verir.

Ancaq Konstitusiyanın mətnində yaxşı qaydaları təsbit etmək kifayət etmir. Konstitusiya nəzəriyyəsinin real hərəkətini (təsirini) təmin etmək daha mürəkkəbdir. Həm normayaradıcılıq, həm də hüquq tətbiqində onun qüsursuz icrasını təmin etmək kifayət qədər çətin məsələdir.

Konstitusiya normalarının və həqiqətin arasında ayrılma müxtəlif səbəblərlə bağlı ola bilər. Məsələn, aşağı hüquqi mədəniyyət, normayaradıcılığın kifayət etməyən səviyyəsi, nihilizmin ruhu və s. Digər tərəfdən, Konstitusiya özü reallıqdan kənar normaları özündə saxlaya bilər.

Əvvəlki abzaslarda qeyd etmişdik ki, konstitusion ədalət mühakiməsi konstitusiya nəzarəti formasında realizə olunur. Konstitusiya nəzarəti dedikdə, konstitusiya və ya qanunla müəyyən edilmiş, dövlətdə qəbul edilən hüquq aktlarının konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarətin səlahiyyətli orqanlar tərəfindən həyata keçməsi proseduru anlaşılır. Hüquq ədəbiyyatında tez-tez "nəzarət" anlayışının izahına dair fərqli fikirlərə rast gəlinir. Nəzarət edən orqanlar, yalnız hüquq aktlarının ləğvi hüququna yox, həm də qanunsuz fəaliyyətə aktiv müdaxilə səlahiyyətinə malik olmaları ilə seçilir.

Konstitusiya məhkəmələrinin nəzarət funksiyası öz spesifikasiyasına malikdir. Konstitusiya nəzarəti normayaradıcılıq sferasını yuxarıdan aşağı əhatə edir. Bu halda məqsədəuyğunluq problemləri həlledici mənaya malik olmamalıdır. Bundan başqa, normativ aktda reallaşdırılmış, ən uğurlu olmayan hüquqi qərarın qəbul edilməsi onun konstitusiyaya uyğunsuzluğunu bildirmir. Məhz bu əlamət konstitusion nəzarəti digər dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən nəzarətdən fərqləndirir.

Sistem təşkil edən akt kimi konstitusiyanın əhəmiyyətinə əsaslanaraq, onun üstünlüyündə və müdafiəsində bütün dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar maraqlıdır. Ancaq burada xüsusi rol konstitusiya nəzarəti orqanları oynayır. Aydın ki, buna bir çox dövlətlərin təcrübəsi şahidlik edir ki, qəbul edilən hüquq aktları tez-tez konstitusiya zidd olurlar, onun mənasını təhrif edirlər, boşluqları və başqa qüsurları özündə saxlayırlar.

Bu, qanunvericilik sferasında lazımı hazırlığın yoxluğu, çatışmazlıqlarla, bu və ya digər sferada biliklərin zəifliyi, siyasi şəraitin təsiri, iqtisadi və ya siyasi problemlərlə izah olunur.

Müasir dövlətlərin qanunvericiliyində təsbit edilmişdir ki, müxtəlif dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər konstitusiyanın hüquqi müdafiəsiylə məşğul olurlar. Bu onların vəzifəsidir. Bu hədəflərdə yuxarı orqanlar tez-tez tabe orqanların aktlarının ləğvi səlahiyyətlərinə malik olurlar. Bəzi hallarda isə həmin aktların qəbulunun faydasızlığı səbəbindən də ləğv edə bilirlər.

Qanunvericiliyə riayət etməyə nəzarəti həyata keçirən bütün subyektlərin arasında konstitusion nəzarəti həyata keçirən ixtisaslaşdırılmış orqanlarını ayırmaq lazımdır. Başqa orqanlardan fərqli olaraq, onlar üçün bu funksiya əsasdır.

Müasir (demokratik) konstitusiyaların ən əhəmiyyətli keyfiyyətlərindən biri, yəni konstitusiya quruluşunun mövcudluğunun əsas xüsusiyyətlərindən biri konstitusiya normalarının bilavasitə təsiri, qanunvericiliyin bütün başqa aktlarına münasibətdə onların üstünlüyü ilə bağlıdır [12, s.90-92]. Konstitusiya məhkəməsi məhz normativ aktların Konstitusiya uyğunluğunu yoxlamaq vasitəsilə konstitusion normalarının üstünlüyünü və onların real, birbaşa təsirini müəyyən etməyə yönəlmişdir.

Konstitusiya məhkəməsinin mövcudluğu və onun hüququn aliliyinin təminatı üzrə fəaliyyəti dövlətin demokratik xarakterinə, konstitusion quruluşu inkişaf etdirmək cəhdinə şahidlik edir, hansı ki, öz məzmununa görə beynəlxalq standartlara cavab verir, həmin standartların arasında isə insan hüquqları və azadlıqlarının tanınması ən əhəmiyyətli və ən ali dəyər hesab olunur.

Bununla belə, qeyd edək ki, konstitusion nəzarətə ehtiyac o vaxta qədər mövcud olacaq ki, nə vaxt ki, qanunları insan yaradacaq və icra edəcək. Bil-diyimiz kimi, insan isə müsbət xüsusiyyətlərlə yanaşı, həm də çatışmazlıqları da olan subyektdir. Konstitusiya nəzarəti orqanları üçün işlər həmişə var, ən azı ona görə ki, Konstitusiya bütün milli hüquq sisteminin əsasında durur. Bu halda konstitusion normalar yeni, daha müasir məzmunla zənginləşərək daim inkişaf edəcək. Hətta sabit demokratik ənənələri olan dövlətlərdə konstitusion nəzarət üzrə fəaliyyət olduqca intensivdir.

Konstitusiya məhkəmələrinin yaradılması və fəaliyyətinin obyektiv qanunauyğunluğu ondan ibarətdir ki, vətəndaşların hüquq və azadlığı, dövlətlə və cəmiyyətlə onların münasibətləri daim təkmilləşəcək, onların həcmi və

məzmunu dəyişəcək.

Öz orbitinə daha çox dövlətləri və əhalini cəlb edən qloballaşma prosesləri yalnız pozitiv nəticələr yaratmır, həm də kifayət qədər ciddi problemlər yaradır, hansıların ki, həlli ilə menecerlər, ekoloqlar, maliyyəçilər, sosial psixologiya sahəsində mütəxəssislər, həmçinin hüquqşünaslar məşğul olmalıdır. Yenidən öz müqəddəratını təyin etməyə millətlərin hüququ, ana dilindən istifadə etmə hüququ haqqında məsələlər aktuallaşır. Konstitusiyaya məhkəmələri artıq yaxın vaxtlarda elmi yaradıcılığın azadlığının reallaşdırılması problemləriylə rastlaşacaq, görünür ki, burada məhdudiyyətlər ola bilər.

Belə ki, onun təbiətinin formasını dəyişdirən (məsələn, klonlaşdırma sahəsində, insan orqanlarının transplantasiyası, heyvanların yedirdilməsi üçün stimulyatorlardan istifadə, sonradan qidalanmada istifadə edilən bitkilərin yetişdirilməsi və s.) insanın statusuna təsir edən elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri yeni problemlər doğurur, həmçinin insan hüquqları ilə məşğul olan konstitusionalistlər qarşısında da yeni suallar yaradır. Yalnız konstitusiyaya məhkəməsi bunu elmi əsasda edər, hüquq nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirər bilər.

Əslində bütün dövlətlərdə beynəlxalq hüquq normaları birbaşa deyil, bu hüquq sisteminin bir hissəsi olaraq, həmin dövlətin prinsipləri əsasında və prosessual qaydalarına uyğun tətbiq edilir. Doğrudur, dövlətdaxili qanunvericilikdə beynəlxalq hüquqi normaların birbaşa tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur [13, s.145-151].

Etiraf etmək lazımdır ki, bir çox ölkələrin milli qanunvericiliyi və hüquq tətbiqi təcrübəsi insan hüquq və azadlıqları sahəsində mövcud beynəlxalq standartlara tam uyğunluğa nail olmamışdır. Belə yaxınlaşma prosesi konstitusiyaya məhkəmələrinin daimi nəzarətinə ehtiyac duyur. Ümumiyyətlə, bir vacib məqamı qeyd edək ki, konstitusiyaya məhkəmələri nəzəri, elmi müddəaları real həyatın tələbatları ilə uyğunlaşdırır.

Qərar qəbul edərkən, konstitusiyaya məhkəmələri yalnız ictimai münasibətlərin müasir səviyyəsinə yönəlmiş, həm də hüquqi münasibətlərin inkişaf perspektivlərini də görməyə çalışırlar. Bu halda, konkret məsələni həll edərkən, beləliklə, onlar konkret iş üzrə öz yanaşmasını ifadə etməlidirlər. Konstitusiyaya məhkəmələri mövcud problemi həll edərkən əvvəlki ilə dolayısıyla bağlı başqa məsələni də elə həll etməlidirlər ki, gələcəkdə ziddiyyətlər yaranmasın, başqa sözlə desək, hüquqi münasibətdə ardıcılıq gözlənilsin. Görünür ki, Konstitusiyanın özünün normalarının uyğun olan iyerarxiya tabeliyinə oriyentasiyası hələlik konstitusiyaya məhkəmələri təcrübəsi üçün yeni, amma kifayət qədər perspektivlidir. Konstitusiyaya quruluşunun əsaslarına, vətəndaşların hüquqları, azadlıqları və vəzifələrinə həsr edilmiş normalar, dövlət institutlarının arasında rəqəbət balansının saxlanması, konstitusiyaya məhkəməsi tərəfindən öz prioritetli müdafiəsini almalıdır.

Konstitusiyaya məhkəmə nəzarəti. Konstitusiyaya nəzarəti və onun insan

hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sferasında rolu ilə bağlı məsələləri tədqiq edərkən, konstitusion ədalət mühakiməsinin formalaşması tarixinə də qısa da olsa nəzər yetirilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Konstitusiya nəzarəti ideyası ilk dəfə Böyük Britaniyada yaradılmış Gizli Şuranın işində reallaşdırılmışdı. Şuranın əsas vəzifəsi koloniyaların aktlarının qanuniliyinə nəzarətin həyata keçirilməsi idi, başqa sözlə, müstəmləkələrin Britaniya parlamentinin qanunlarına və ya ümumi hüquqa uyğun olub-olmamasına nəzarətin həyata keçirilməsi idi [8, s.28].

İlk dəfə müasir anlamda konstitusiya məhkəmə nəzarəti ideyası ABŞ-da reallaşdırılmışdı, hərçənd onun konstitusion əsası yox idi. Mahiyyət etibarilə, ABŞ Ali Məhkəməsi müvafiq məsələ üzrə məhkəmə presedentini yaratdı, hansı ki, bu məhkəmə instansiyasının işində yaranmış bir sıra çətinliklərə baxmayaraq, nəticədə cəmiyyət tərəfindən müsbət qəbul edilmiş və inkişaf etmişdir.

Bu cəhətdən ABŞ Ali Məhkəməsinin təcrübəsində konstitusion məhkəmə nəzarətinin əsasını qoymuş ən əhəmiyyətli işi U.Merberi D.Medisona qarşı (1803-cü il) və Makkulox Merilendə qarşı (1819-cu il) işləri idi [3, s.100-102]. Bu işlər üzrə əsas nəticə ondan ibarət idi ki, Ali Məhkəmə Konqres tərəfindən qəbul edilmiş qanunu qeyri-konstitusiya elan edə bilərdi. Yaradılmış presedent konstitusion ədalət mühakiməsinin Amerika modelinin formalaşmasını göstərdi. Amerikan modelində ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr konstitusiya nəzarətini həyata keçirə bilər. Latın Amerikasına dövlətləri, Skandinaviya dövlətləri, Avstraliya, Kanada, Yeni Zelandiya bu modeli qəbul etmişdir.

Konstitusion nəzarətin Avropa modeli görkəmli avstriyalı professor, hüquq alimi Hans Kelzen tərəfindən işlənib-hazırlanmışdı [6, s.29-31]. Avropa model üçün xarakter xüsusiyyət odur ki, konstitusion ədalət mühakiməsi ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr tərəfindən yox, ixtisaslaşdırılmış orqanlar (adətən konstitusiya məhkəmələri) tərəfindən həyata keçirilir. Avropa ölkələrində konstitusiya məhkəmələri fərqli adlarla da adlandırılmışdır. Məsələn, Polşada Konstitusiya Tribunalı, Fransada Konstitusiya Şurası və s. Birinci belə məhkəmələr 1920-ci ildə Avstriyada və Çexoslovakiyada yaradılmışdı, sonra 1931-ci ildə İspaniyada yaradılmışdır. İkinci dünya müharibəsindən sonra, bəşəriyyət insan hüquqlarının pozulması sahəsində öz təcrübəsindən acı nəticələr çıxarıldıqdan sonra, konstitusiya məhkəmələrinin yaradılması prosesi sürətlənmişdi.

Onlar İtaliyada (1948-ci il), Almaniyada (1949-cu il), daha sonra Belçikada, İspaniyada, Portuqaliyada, Türkiyədə, Fransada yaradılmışdı. SSRİ də daxil olmaqla, keçmiş sosializm ölkələrinin əksəriyyətində konstitusiya nəzarətinin həyata keçirilməsi üzrə ixtisaslaşdırılmış orqanın yaradılması ideyası rədd edilirdi. Yalnız Yuqoslaviya istisna idi, bu ölkədə Konstitusiya Məhkəməsi yaradılmışdı [14, 178].

Hər bir demokratik dövlət hakimiyyətin bu institutuna malik olmağı zəruri hesab edir. Konstitusiya məhkəmələri (konstitusiya nəzarəti orqanları),

demək olar ki, bütün Avropa ölkələrində fəaliyyət göstərir. Hal-hazırda dünya ölkələrinin əksəriyyətində konstitusion nəzarət orqanları mövcuddur, onlardan 30-dan çoxu Avropa qitəsindədir.

Konstitusion nəzarətin Avropa modeli, hansında ki, yoxlanan normativ hüquqi aktın konstitusiyaya uyğunluğu haqqında məsələ konkret məhkəmə işindən kənar həll edilir, konstitusion məsələlərinin həlli vaxtı bağlılığın yoxluğuna görə hüquqi obyektivliyi təmin etməyə imkan verir.

Bir vacib məqamı da qeyd edək ki, konstitusiya məhkəməsinin reqlamenti, göstərişləri tərəflər və prosesin bütün başqa iştirakçıları üçün məcburi olan normativ hüquqi aktıdır.

İxtisaslaşdırılmış konstitusion nəzarət orqanları konstitusion ədalət mühakiməsini həyata keçirən şəxslərin konkret sayına malik olur. Adətən bu rəqəm 6-dan 19-a qədər hakimdən ibarətdir. Məsələn, Moldovanın Konstitusiya Məhkəməsi 6 hakimdən, Özbəkistan və Tacikistanda 7, Azərbaycanda 9, Belarusda 12, Ukraynada 18, Rusiyada isə 19 hakimdən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərir.

MDB dövlətlərində konstitusiya məhkəmələrinin hakimləri Prezidentin təqdimatı ilə Parlament tərəfindən seçilir və ya təyin olunurlar. Məsələn, Belarus Respublikasında altı hakim Respublika Şurası (Belarus Parlamentinin yuxarı palatası) tərəfindən təyin olunur, digər altı hakimi isə Prezident təyin edir. Moldovada iki hakimi Prezident, iki hakimi Parlament, iki hakimi isə Ali Magistratura Şurası təyin edir.

AR Konstitusiyasının 130-cu maddəsində qeyd edilir ki, AR Konstitusiya Məhkəməsi 9 hakimdən ibarətdir. AR Konstitusiya Məhkəməsinin hakimlərini AR Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təyin edir [15].

Konstitusion nəzarəti müxtəlif əlamətlər üzrə təsnif etmək olar. Həyata keçmə vaxtına görə sonrakı və ilkin nəzarət fərqləndirilir, yəni yoxlamanın həyata keçirildiyi vaxt əsas götürülür — aktın qüvvəyə minməsinə qədər və qüvvəyə minməsindən sonrakı müddət əsas götürülür. Birinci halda artıq tətbiq təcrübəsi mövcuddur və bu aktın məzmununda pozitiv və neqativ məqamları aşkar etməyə kömək edir, ikinci halda isə belə təcrübə yoxdur və o abstrakt xarakter daşıyır.

Hüquqi nəticələrinə görə (hansılar ki, yoxlamadan sonra başlayır) nəzarət — məsləhətçi (nəzarət orqanının qərarı məcburi deyil, bir növ məsləhət xarakteri daşıyır) və qərarverici (qərar məcburi xarakterli olmaqla, müvafiq şəxs və ya orqan üçün hüquqi məsuliyyət yaradır).

Nəzarətin aparılmasının məcburiliyinə görə, məcburi və fakultativ; nəzarətin keçirilməsi üsuluna görə abstrakt (konkret mübahisə ilə əlaqədən kənar) və konkret (konkret mübahisə ilə əlaqədar yoxlama haqqında məsələyə nəzarət) növlərə ayrılır.

Konstitusion nəzarəti yoxlamanın predmetinə görə (qanunlar, qanuni

aktlar, beynəlxalq müqavilələr, məhkəmə orqanlarının aktları və s.) də təsnif etmək olar. Konstitusion nəzarətin Amerikan və Avropa modelləri ilə yanaşı, Qarışıq modeli də fərqləndirilir.

Qarışıq model adıçəkilən modellərin bir sıra elementlərini özündə ehtiva edir. Nümunə kimi Yunanıstanı qeyd etmək olar. Burada konstitusionallıq məsələlərini Ali Məhkəmə ilə yanaşı, digər məhkəmə orqanları (Kassasiya Məhkəməsi, Dövlət Şurası, Hesablama Palatası) da həll edir [7, s.56-59]. Bundan başqa, Belarus Respublikasının Konstitusiyasının 112 və 116-cı maddələrinin şərhindən də belə qənaətə gəlmək olar ki, bu ölkədə də konstitusion nəzarətin qarışıq modelinə xas elementlərə rast gəlinir [16].

Konstitusion reallığın və konstitusiya normalarının üst-üstə düşməsi dövlət və vətəndaş həmrəyliyinin ən əhəmiyyətli şərtidir, vacib təzahürüdür. Nə vaxt ki, cəmiyyətdə konstitusion əsaslarının və standartların düzəlişinə yönəlmiş yeni ideyalar yetişir, əhalinin müəyyən hissəsində konstitusiya normalarına riayət və hörmət edilməsinin zəifləməsi haqqında nəticə çıxarmaq olar. Nə vaxt ki, dəyişikliklərin tərəfdarları çox olur, ümumi konsensus əldə etmək olmur, məhz həmin anda köhnə konstitusiyanın yenisi ilə əvəz etməsi baş verir.

İctimai münasibətlərin konstitusionallığı, yəni zirvəsində konstitusiya dayanan münasibətlərin hüquq normalarıyla nizama salınması, real vəziyyətin və lazımı (Konstitusiyada yazılan kimi) vəziyyətlə uyğunlaşmasını bildirir. Konstitusionallıq sahəvi qanunvericiliyin və hüquq tətbiqi təcrübəsinin konstitusionalizasiyasını nəzərdə tutur, yəni konstitusion prinsip və normaların sahəvi nizama salınmasının praktiki müstəvisinə "köçürülməsi"ni nəzərdə tutur. Konstitusiya mətninin təfsir edilməsi bu prosesə kömək edir.

"Konstitusionallıq", "Qanunçuluq" anlayışlarıyla yanaşı, konstitusion ədalət mühakiməsinin inkişafıyla əlaqədar müasir hüquq ədəbiyyatlarında "konstitusion qanunçuluq" anlayışından da istifadə edilir. Güman edirik ki, bu tamamilə münasibdir. Hərçənd "konstitusionallıq" və "konstitusion qanunçuluq", bizim fikrimizcə, öz növbəsində uyğun gələn anlayışlardır.

"Qanunçuluq" anlayışını, "konstitusionallıq" anlayışından fərqli olaraq, sözün geniş və dar mənasında izah etmək olar. Konstitusionallıq və onun nüvəsini təşkil edən və bu sistemin inkişafını qabaqcadan müəyyən edən Konstitusiyanın bütün hüquq sisteminin tabe edilməsi bu anlayışın mahiyyətini təşkil edir. Qanunçuluq geniş mənada bilavasitə Konstitusiya ilə, həm də digər normativ hüquqi aktlarla nizama salınan münasibətlərin bütün məcmusunu əhatə edir. Bu əlaqədə qanunçuluq konstitusionallığı güman edir.

Qanunçuluq, normativ aktların hazırlanması, qəbulu və qüvvəyə minməsi proseduru da daxil olmaqla, onların qanuna uyğunluğunu qiymətləndirməyə imkan verən hüququn mənbələri iyerarxiyasının elementidir. Bununla əlaqədar olaraq, qanunçuluq – Əsas qanunun prinsip və normalarını əhatə edən konstitusionallığın tərkib "hissəsidir".

Hüquq ədəbiyyatlarında konstitusionallığın anlayışına dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Birincisi, konstitusionallığın təbii hüquqi nəzəriyyəsi tətbiq edilə bilər, hansı ki, əsasında şəxsiyyətin təbii hüquq və azadlıqları ideyası dayanır, normativ hüquqi aktlar isə onların insan və vətəndaşın ümumtəxminmiş hüquq və azadlıqlarına uyğunluğu mövqeyindən qiymətləndirilə bilər.

İkincisi, pozitiv nəzəriyyə istifadə oluna bilər. Bu nəzəriyyəyə görə, hüquq aktları forma və ya məzmununa görə onların Konstitusiyanın uyğunluğu üzrə qiymətləndirilir. Bu halda konstitusiya müddələrinin yalnız hərfi mənası nəzərə alınır, yəni Konstitusiyada təsbit olunan normaların məzmunu.

Üçüncüsü, konstitusionallıq tarixi kateqoriya kimi baxıla bilər. Bu halda konstitusionallığın tarixi-hüquqi nəzəriyyəsi tətbiq edilir. Bu proses zamanı qüvvədə olan hüquq normaları, onların qəbulunun siyasi motivləri və müvafiq konstitusiya hüquqi institutlar, prinsiplər və normaların formalaşmasının tarixi şəraiti arasında qarşılıqlı əlaqələr qurulur.

Şübhəsiz ki, belə bir sual yarana bilər ki, hüquq düşüncəsinin müxtəlif tiplərinin konstitusionallığı prinsipi bəzində uyğunlaşdırma nə qədər mümkündür. Hüquq düşüncəsinin müxtəlif tiplərinin arasında münəqişə hüquqi pozitivizm və təbii hüquq nəzəriyyəsi proseslərinin tədricən yaxınlaşması ilə aradan qalxır. Bu proses fərdin, cəmiyyətin və dövlətin münasibətlərini harmonizasiya etməyə imkan verərək konstitusionallığın prizmasından aradan qalxmış olur.

Nəticə. Konstitusiya nəzarəti orqanlarının hüquqi statusu konstitusiya-larla, həmçinin konstitusiya məhkəməsi haqqında qanunlarla və qanunverici tərəfindən qəbul edilən konstitusiya məhkəmələrinin rəqlamentləri ilə təyin edilir. Hal-hazırda bizim Respublikamızda konstitusiya məhkəməsində işə baxılması ilə bağlı prosedur və qaydaları nizama salan ayrıca qanunvericilik bazası mövcuddur.

Bizim fikrimizcə, məhkəmədə işə baxılmanın proseduru məsələlərində qanunverici tənzimləmə və konstitusiya məhkəməsinin müstəqilliyinin nisbəti məsələlərinin qiymətləndirilməsi tamamilə ədalətlidir. Belə ki, əgər başqa məhkəmələrdə prosesin sərt qanunverici tənzimləməsi yuxarı məhkəmə instansiyaları tərəfindən nəzarət ehtiyacı ilə izah edilə bilər, onda nəzarətin predmetini nəzərə alaraq konstitusiya ədalət mühakiməsinin spesifikasiyası, qəbul edilən qərarların qətilyi, proses iştirakçılarının dairəsinin xüsusiyyətləri, öz daxili fəaliyyəti qaydalarının təyinində Konstitusiya Məhkəməsinə əhəmiyyətli müstəqilliyin verilməsini obyektiv olaraq müəyyən edir.

Konstitusiya məhkəməsi qanunvericilik prosesinin hüquq normalarının aydınlığı və məntiqilyi, qanunların qəbulunun gözlənilən olması kimi ən əhəmiyyətli prinsiplərinin inkişafına kömək etməlidir. Bu əlaqədə mövcud ziddiyyətləri və qeyri-müəyyənlikləri vaxtında aradan qaldırmaq (uzaqlaşdırmaq) əhəmiyyətlidir.

ӘДӘБИҮҮАТ

1. Дмитриев Ю. А, Михалева Н.А. Новые конституции стран СНГ и Балтии: сборник документов. - Москва: Манускрипт, - 1998, - 663 с.
2. Зимненко, Б.Л. Международное право и правовая система Российской Федерации. - Москва, - 2006, - с. 105.
3. Adams Maurice, Anne Meuwese. Constitutionalism and the Rule of Law: Bridging Idealism and Realism. - Cambridge: Cambridge University Press, - 2017, - 547 p.
4. Butler E.William. Perestroika and the Rule of Law: Anglo-American and Soviet Perspectives. - London: I.B.Tauris, - 1991, - 200 p.
5. Catherine, K. Private International Law Aspects of Corporate Social Responsibility / Catherine Kessedjian, Humberto Cantú Rivera. - Cham: Springer Nature, - 2020, - 701 p.
6. Galera Susana. Judicial Review: A Comparative Analysis Inside the European Legal System. - Strasbourg: Council of Europe, - 2010, - 330 p.
7. Greece Electoral, Political Parties Laws and Regulations Handbook - Strategic Information, Regulations, Procedures. - Washington: International Business Publications, - 2015, - 300 p.
8. KoopmansTim. Courts and Political Institutions: A Comparative View. - Cambridge: Cambridge University Press, - 2003, - 299 p.
9. Lawrence M. Friedman and Grant M. Hayden. American Law: An Introduction. - New York, NY: Oxford University Press, - 2017, - 360 p.
10. Palombino, F.Maria. Duelling for Supremacy: International Law vs. National Fundamental Principles. - Cambridge: Cambridge University Press, - 2019, - 446 p.
11. Pryor Judith. Constitutions: Writing Nations, Reading Difference. - Abingdon: Routledge, - 2007, - 256 p.
12. Simons W. Bradford. Private and Civil Law in the Russian Federation: Essays in Honor of F.J.M. Feldbrugge. - Leiden: BRILL, - 2009, - 368 p.
13. Stephan, P.B. The Restatement and Beyond: The Past, Present, and Future of U.S. Foreign Relations Law. – Oxford: Oxford University Press, – 2020, – 600 p.
14. Šturanović Radovan. The Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Jugoslovenski Pregled, - 1989, - 248 p.
15. <https://e-qanun.az/framework/5404>
16. http://president.gov.by/ru/constitution_ru/

КОНСТИТУЦИОННЫЙ КОНТРОЛЬ КАК СРЕДСТВО ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА

Г.В.АСКЕРОВ

РЕЗЮМЕ

Конституция, являясь ядром правовой системы, является основой для развития всего законодательства. Анализируя элементы правовой системы, мы можем понять суть Конституции. Основной закон — системообразующий акт, определяющий организацию и взаимодействие властных структур, государства в целом, а также правовой системы. Важно, что Конституция является не только высшим проявлением позитивного права, но и отражает в своем тексте наиболее ценные принципы естественного права. Контрольная функция конституционных судов имеет свою специфику. Конституционный контроль охватывает сферу нормотворчества сверху донизу. В данном случае вопросы целесообразности не должны иметь решающего значения. Более того,

принятие не совсем удачного правового решения, реализованного в нормативном акте, не означает, что оно является неконституционным. Именно эта характеристика отличает конституционный контроль от контроля, осуществляемого другими государственными органами.

Конституционный Суд призван определять верховенство конституционных норм и их реальное, непосредственное действие именно путем проверки соответствия нормативных актов Конституции. Существование Конституционного Суда и его деятельность по обеспечению верховенства права свидетельствуют о демократическом характере государства и его стремлении к развитию конституционного устройства, по своему содержанию соответствующего международным стандартам, среди которых признание прав и свобод человека считается важнейшей и высшей ценностью.

Ключевые слова: конституция, контроль, правосудие, конституционный суд, конституционализм, модель, права человека, международное право, законодательная система

CONSTITUTIONAL CONTROL AS A MEANS OF PROTECTING HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

H.V.ASGAROV

SUMMARY

The Constitution, being the core of the legal system, is the basis for the development of all legislation. By analyzing the elements of the legal system, we can understand the essence of the Constitution. The Basic Law is a system-forming act that determines the organization and interaction of government structures, the state as a whole, and the legal system. It is important that the Constitution is not only the highest manifestation of positive law, but also reflects in its text the most valuable principles of natural law. The control function of constitutional courts has its own specifics. Constitutional control covers the sphere of rule-making from top to bottom. In this case, issues of expediency should not be of decisive importance. Moreover, the adoption of a not entirely successful legal decision implemented in a normative act does not mean that it is unconstitutional. It is this characteristic that distinguishes constitutional control from control carried out by other state bodies. The

Constitutional Court is called upon to determine the supremacy of constitutional norms and their real, direct effect precisely by checking the compliance of normative acts with the Constitution. The existence of the Constitutional Court and its activities to ensure the rule of law testify to the democratic nature of the state and its desire to develop a constitutional system that, in its content, corresponds to international standards, among which the recognition of human rights and freedoms is considered the most important and highest value.

Keywords: constitution, control, justice, constitutional court, constitutionalism, model, human rights, international law, legislative system